

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

OFFICIAL LANGUAGE

УДК: 81'38

*Асирдинова Толкун Жолдошовна,
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, Каракол шаары,
E-mail: asirdinovat@iksu.kg*

*Исмаилова Даражан Намазовна,
филология илимдеринин кандидаты, доцент,
И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
E-mail: darajanismailova@gmail.com*

*Түргөнбаева Айзада Абдыкеримовна,
окутуучу,
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, Каракол шаары,
E-mail: aizok_kg@mail.ru*

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ЛОКАЛДЫК ЛЕКСЕМАЛАРДЫН ЖАНА
СИНТАКСЕМАЛАРДЫН СТИЛИСТИКАЛЫК КЫЗМАТЫ**

*Асирдинова Толкун Жолдошовна,
кандидат филологических наук, доцент,
Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстановна,
Кыргызская Республика, город Каракол,
E-mail: asirdinovat@iksu.kg*

*Исмаилова Даражан Намазовна,
кандидат филологических наук, доцент,
Кыргызский государственный технический университет имени И. Раззакова,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
E-mail: darajanismailova@gmail.com*

*Түргөнбаева Айзада Абдыкеримовна,
преподаватель,
Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстановна,
Кыргызская Республика, город Каракол,
E-mail: aizok_kg@mail.ru*

**СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЛОКАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ
И СИНТАКСЕМ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ**

*Asirdinova Tolkun Zholdoshevna,
PhD in Philology, Assistant Professor,
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov,
Kyrgyz Republic, Karakol city,
E-mail: asirdinovat@iksu.kg*

*Ismailova Darazhan Namazovna,
PhD in Philology, Assistant Professor,
I. Razzakov Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
E-mail: darajanismailova@gmail.com*

*Turgonbaeva. Ayzada Abdykerimovna,
Teacher,
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov,
Kyrgyz Republic, Karakol city,
E-mail: aizok_kg@mail.ru*

THE STYLISTIC FUNCTION OF LOCAL LEXEMES AND SYNTAXEMES IN A LITERARY TEXT

Аннотация: Бул макалада көркөм тексттеги локалдык лексемалар менен синтаксемалардын стилистикалык кызматы талдоого алынат. Локалдык маанидеги тилдик каражаттардын образ жаратуудагы, каармандын психологиялык абалын ачуудагы жана тексттин ички бүтүндүгүн камсыз кылуудагы функциялары каралат. Чыңгыз Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романынан алынган үзүндүлөрдүн негизинде чоң жана кичине мейкиндиктик алкактар, вертикалдык жана горизонталдык оппозициялар талданат. Жыйынтыгында локалдык лексемалар менен синтаксемалар көркөм тексттин структурасын уюштуруучу жана автордук идеяны терең ачып берүүчү маанилүү стилистикалык каражат экендиги белгиленет.

Аннотация: В данной статье анализируется стилистическая функция локальных лексем и синтаксем в художественном тексте. Рассматриваются функции языковых средств локального значения в создании образа, раскрытии психологического состояния персонажа и обеспечении внутренней целостности текста. На основе фрагментов из романа Чыңгыз Айтматова «Когда падают горы» анализируются большие и малые пространственные рамки, а также вертикальные и горизонтальные оппозиции. В заключении отмечается, что локальные лексемы и синтаксем являются важным стилистическим средством, организующим структуру художественного текста и глубоко раскрывающим авторскую идею.

Annotation: This article analyzes the stylistic function of local lexemes and syntaxemes in a literary text. The functions of linguistic means of local significance in creating an image, revealing the psychological state of a character and ensuring the internal integrity of the text are considered. Based on excerpts from Chyngyz Aitmatov's novel *When Mountains Fall*, large and small spatial frames, as well as vertical and horizontal oppositions, are analyzed. In conclusion, it is noted that local lexemes and syntaxemes are an important stylistic device that organizes the structure of a literary text and deeply reveals the author's idea.

Түйүндүү сөздөр: локалдык лексема, синтаксема, көркөм текст, мейкиндик категориясы, стилистикалык функция, көркөм образ, локалдык маани, автордук концепция.

Ключевые слова: локальная лексема, синтаксема, художественный текст, пространственная категория, стилистическая функция, художественный образ, локальное значение, авторская концепция.

Key words: local lexeme, syntaxeme, literary text, spatial category, stylistic function, artistic image, local meaning, authorial concept.

Киришүү. Көркөм текст – бул дүйнөнү эстетикалык, ассоциативдик жана образдуу кабылдоо аркылуу кайра жараткан адабий форма. Ал эми автор текстте окуянын логикалык нугун гана эмес, ошол окуянын өтүп жаткан мейкиндик чөйрөсү менен убакытты так берүү аркылуу өзү жараткан текстти алда канча терең жана көркөм бере алат. Көркөм текст – образдуулук, эмоционалдуулук жана көркөм сөз каражаттары аркылуу түзүлгөн адабий текст болуп саналат. Көркөм текстте автор объективдүү чындыкты түздөн-түз көчүрбөстөн, аны эстетикалык жактан кайра иштеп чыгып, атайын тандалган тилдик каражаттар аркылуу чагылдырат. Ушуга байланыштуу көркөм тексттин мазмунун чечмелөөдө тилдик бирдиктердин семантикасын жана алардын тексттеги кызматын талдоо өзгөчө мааниге ээ. Бул максатта адабий чыгармаларда локалдык (мейкиндик) категориясы өзгөчө орунду ээлейт. Т.С. Маразыков локалдык маани түшүнүгүнө төмөнкүдөй аныктама берет: «Локалдык маани» деген терминдин лексикалык мааниси «мейкиндик маани», «мейкиндик алкакты туюндурган маани» дегенди туюндурат» [7].

Локалдык лексема – мейкиндикти, орунду, багытты же жайгашуу чөйрөсүн билдирген сөз. Алар көркөм текстте окуянын кайсы жерде өтүп жатканын, каармандын кайсы мейкиндикте аракет кылып жатканын көрсөтөт. Мисалы: тоо, талаа, булак, аска, өрөөн, шаар, үй, жол, токой, Теңир-Тоо.

Локалдык синтаксема – сүйлөмдүн ичинде мейкиндиктик маанини билдирип, окуянын ордун, багытын, аралык мамилесин же каармандын кыймылын тактап турган сөз айкашы же синтаксистик түзүлүш. Мисалы: булактын жанынан, бадалдарды аралап, тоонун боорунда, аскалардын

ортосунан, өрөөндөрдө, токойлуу жайларга, асман тиреген тоолордо.

Демек, локалдык лексема көбүнчө өз алдынча сөз түрүндө мейкиндикти билдирсе, локалдык синтаксема ошол мейкиндиктик маанини сүйлөм ичинде кеңейтип, тактап, каармандын кыймыл-аракети жана окуянын жүрүшү менен байланыштырып берет.

Көркөм текстте мейкиндиктик категория окуянын өтүп жаткан ордун гана билдирбестен, каармандын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын, социалдык чөйрөсүн жана автордук идеяны ачып берүүчү маанилүү тилдик-көркөм каражат катары кызмат кылат. Ошондуктан локалдык маанидеги тилдик бирдиктерди изилдөө көркөм тексттин семантикалык, композициялык жана стилистикалык түзүлүшүн терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Макалада көркөм тексттеги локалдык лексема жана синтаксемалардын стилистикалык кызматы каралат.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн негизги максаты – көркөм тексттеги локалдык лексема жана синтаксемалардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктоо, алардын мейкиндикти конкреттештирүүдөгү, образ түзүүдөгү, каармандын психологиялык абалын ачып берүүдөгү жана тексттин көркөм-стилистикалык бүтүндүгүн уюштуруудагы кызматын талдоо.

Изилдөөнүн методу. Макалада теориялык талдоо, тексттик талдоо, стилистикалык талдоо жана лингвистикалык интерпретация методдору колдонулду. Теориялык негиз катары көркөм тексттеги мейкиндик категориясы, локалдык маани, локалдык лексема жана синтаксемалар боюнча илимий көз караштар каралды. Практикалык талдоо үчүн Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романынан алынган үзүндүлөр пайдаланылып, андагы локалдык маанидеги

тилдик бирдиктердин көркөм-стилистикалык кызматы аныкталды.

Негизги мазмуну. Локалдык категория – бул тил аркылуу чагылдырылган адам жашоосунун же окуянын кайсы бир физикалык (бул реалдуу, материалдык окуя өтүп жаткан географиялык чөйрө, аймак), социалдык (бул коомдук мамилелердин, статустун жана ролдордун), же менталдык (бул каармандын ички дүйнөсү, аң-сезими, эмоциялык абалы же ички руханий аймак) чөйрөсү. Ал көркөм чыгармаларда автордук идеяны, каармандын ички дүйнөсүн жана чыгарманын философиялык мазмунун ачып берүүчү универсалдуу категория катары тилдин мазмундук-семантикалык түзүлүшүнө таасирин тийгизет.

Локалдык мейкиндик чыгармадагы окуялардын өнүгүү шарттарын аныктоо менен бирге каармандардын психологиялык абалын, алардын социалдык чөйрөсүн жана дүйнөтаанымдык позициясын ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет [7, 15]. Көркөм тексттеги мейкиндик категориясын талдоодо тилдик каражаттардын жөн гана предметтик мааниси эмес, алардын автордук дүйнө моделин түзүүдөгү кызматы да эске алынат. Р.В. Вальваковдун пикири боюнча, көркөм текстке карата колдонулган «мейкиндик» түшүнүгү белгилүү бир географиялык же топонимикалык аймакты гана билдирбейт. Ал көркөм текстте берилген дүйнө моделиндеги түшүнүк-мазмундук чөйрөлөрдү – адам дүйнөсүн, табият дүйнөсүн, үй, өлкө, жалпы дүйнө сыяктуу тематикалык алкактарды белгилөө үчүн да колдонулат [4, 51]. Ушуга байланыштуу көркөм мейкиндик автор тарабынан түзүлгөн көркөм реалдуулуктун маанилүү уюштуруучу элементи болуп саналат. Көркөм тексттеги мейкиндик көбүнчө символикалык жана маданий мааниге да ээ. Мисалы, шаар, мамлекет же өлкө сыяктуу кеңири мейкиндиктер социалдык динамиканы, коомдук атаандаштыкты жана индивидуалдык жалгыздык сезимин билдирген көркөм фон катары кызмат кылышы мүмкүн. Ал эми айыл, тоо

жана талаа сыяктуу мейкиндиктер салттуулукту, туруктуулукту жана жамааттык байланыштарды символдоштурган маданий код катары берилет. Демек, мейкиндик аркылуу чыгармада коомдук түзүлүш, тарыхый шарттар жана улуттук маданий баалуулуктар да чагылдырылып, ал көркөм дүйнөнүн семантикалык, композициялык жана стилистикалык уюшулушуна түздөнтүз таасир этүүчү маанилүү категория катары кызмат кылат.

Ал окурман үчүн визуалдык жана эмоционалдык чөйрөнү түзүп, тексттин ички ритмин жана стилистикалык багытын аныктоого катышат. Мындай шартта мейкиндик окуянын кайсы жерде болуп жатканын гана билдирбестен, ошол жерге тиешелүү психологиялык маанайды, маданий контексти жана каармандардын ички абалын да ачып берет. Ошондуктан көркөм тексттеги мейкиндик окуянын физикалык чөйрөсү менен катар анын символикалык, эмоционалдык жана менталдык катмарларын да камтыган көп пландуу көркөм категория катары бааланат.

Окумуштуу Т.С. Маразыков белгилеген «локалдык маани» түшүнүгү көркөм тексттеги мейкиндик категориясын терең түшүнүүгө негиз берет. Анын пикири боюнча, локалдык маанидеги лексемалар жана синтаксемалар текстте жөн гана «жайды көрсөтүүчү» каражат эмес, алар мейкиндиктик алкактарды уюштуруп, чыгарманын структуралык жана семантикалык бүтүндүгүн түзүүгө активдүү катышат [5, 31]. Бул ойду төмөнкү пикир да бекемдейт: «Тексттин уюшулушу, анын маанилик-структуралык бүтүндүккө ээ болушу мейкиндиктик (локалдык) жана мезгилдик (темпоралдык) түзүлүшсүз болбойт» [3, 277]. Бул көз караштардан мейкиндикти статикалык фон катары эмес, текстти куруучу динамикалык система катары кароого мүмкүндүк берет.

Биздин оюбузча, локалдык алкактар көркөм чыгармада көп катмарлуу мейкиндик моделин түзөт. Чыгармада бир эле учурда бир нече мейкиндиктик катмарлар иштеши мүмкүн:

- автордук баяндоо мейкиндиги;
- каармандын ички мейкиндиги;
- окуя өтүп жаткан физикалык чөйрө;
- социалдык мейкиндик.

Окумуштуу Т. Маразыков белгилегендей, локалдык маанидеги каражаттардын «чоң аймак» жана «кичине аймак» деңгээлинде колдонулушу көркөм конкреттештирүү принциби менен түздөн-түз байланышта. «Локалдык маанидеги каражаттардын мындай табияты, сапаты көркөм чыгармага мүнөздүү көркөм-эстетикалык маалыматты конкреттештирүү, деталдаштыруу кубулушунан улам келип чыккан деп эсептейбиз» [5, 31]. Чоң мейкиндик – мисалы, «шаар», «тоо», «жайлоо» – жалпы контексти түзсө, кичине мейкиндик – «терезенин жанында», «эшиктин алдында», «көл жээгинде» – окуяны деталдуу, конкреттүү кылат. Ушул деталдуулук окурмандын аң-сезиминде реалдуу мейкиндик элесин жаратып гана тим болбостон, психологиялык тереңдикти да күчөтөт. Каармандын кайсы жерде турганы, кайсы тарапты караганы, кайдан чыгып кайда барганы – мунун баары анын ички абалын, чечимин, дүйнөтаанымын ачат.

Ошондуктан локалдык маанидеги лексема-синтаксемалар тексттин сырткы предметтик логикасын гана эмес, анын ички подтексттик байланыштарын да уюштуруп, көп учурда символикалык мааниге ээ болуп, окурман жөнүндө тике айтылбаган, бирок сезилген кайсы бир маанини жеткирет. Мисалы, каармандын «бурчта отурушу» же «терезеге тигилиши» жөн гана физикалык жайгашуу эмес, ал обочолонуу, үмүт, күтүү сыяктуу психологиялык абалдарды да билдириши мүмкүн. Демек, локалдык каражаттар көркөм образ жаратууда активдүү ролду ойноо менен текстте баш аламан эмес, белгилүү бир иретке салынган системада иштейт. Биз муну көркөм ой жүгүртүүнүн логикасы менен түшүндүрөбүз: автор локалдык структураларды композициялык максатта атайын тандап жайгаштырат жана тексттин коммуникативдик бүтүндүгүн камсыз кылат. Локалдык байланыштар

аркылуу сүйлөмдөр жана абзацтар тематикалык жактан бириктирилип, чыгарманын интеграциясы түзүлөт.

Ошентип, локалдык маанидеги лексемалар жана синтаксемалар – текстти уюштуруучу универсалдуу механизм. «Көркөм чыгармаларда мезгилдик жана мейкиндик алкактын болушу тексттин бирдиктерин маанилик-структуралык жактан байланыштырып, туюндурулуп жаткан маалыматтын мазмундук кыймылын уюштурууга активдүү катышат» [3, 278].

Алар мейкиндикти конкреттештирүү, деталдаштыруу аркылуу көркөм-эстетикалык маалыматты тереңдетип, каармандын образын жана психологиясын ачып, тексттин сырткы жана ички логикасын бириктирет.

Мисалы, Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романынан төмөнкү үзүндүгө талдоо жасап көрсөк: *«Бул жолу да түшкө жакын Жаабарс булактын жанынан аңчылык кылууга көңүлдөндү. Ал шашылбастан бадалдарды аралап, көнүмүш шылдыраган булакты бойлой, эки жагын, аркасын каранып бара жатты – артынан ак илбирстердин, темгилдүү тукумдаштарынын бирөө пайда болушу мүмкүн. Өзгөчө аңчылыкка үй-бүлөлүк топ чыккан учурда ушундай болуп калат, бирок болбой эле койгону жакшы. Ашыкча чатакташуунун жана бири-бирин жактырбай ыркырашуунун эмне кереги бар! Жалгыз аңчылык кылгандан өтөөрү жок. Ошентип ал кетип баратты...*

Күзгө жакындап калган мезгил, бул Теңир-Тоонун бийик тоолорундагы эң керемет учур – кардуу бороондор жакында баиталбайт, ашуулар али ачык, бардык илбээсин жай бою эттенип, даамына келип, канаттуулар – али сайрап, каалагандай сайрандап, ал эми сары ооз балапандар буттарына туруп талпынып калган чак. Бул жерде канаттуулар кышка калбайт, келерки жайга чейин бардык куштар кайдадыр учуп кетишет. Катую кыш ызгаарын алар көтөрө алышпайт...

Жаабарс көп өтпөй өзүнө ыңгайлуу орун таап, чакан булактын жээгиндеги

бадалдардын арасындагы чоң тааштарга жатып калды. Тырмактарын кайрап, оңдонуп, жашырынды. Бул жакка каны каткан кайберендер суу ичкени келишимек, алар жети чакты, зоонун кыры менен кериле, бирок ошол эле учурда корккон түр менен баштарын силке көтөрүп, басып келе жатышты. Ал аларды тээ алыстан, асканын жаракасынан аңдып карап турган. Эми былк этпей күтүп калды. Күн бийиктен, чакчая жаркырап, сейрек булуттар ары-бери жылып, Теңир-Тоонун кыркаларынын мөңгүлүү чокуларына бир аз тийип турду. Көптү көргөн жырткычтын ички туюму, сезгичтиги боюнча баары ойдогудай жүрүп жатат.

«Булактын жанынан», «бадалдарды аралап», «булакты бойлой» – бул синтаксемалар окурманга аңчылык болуп жаткан реалдуу физикалык чөйрөнү – тоо этегиндеги табигый, жапайы аймакты элестетүүгө шарт түзүү менен чыгармадагы атмосфераны түзүп, тынч жаратылыш дүйнөсүн чагылдырып, Жаабарстын аңчылыктагы ыкмасын, жашырынууну, сактыкты көрсөткөн динамикалык синтаксемалар. Алар мейкиндик аркылуу каармандын кыймыл-аракетинин багытын жана логикасын чагылдырып турат. «Аркасын каранып бара

жатты» – бул синтаксема аркылуу кооптонуу, сак болуу, даярдык абалы берилип, каармандын аңчылыктагы психологиясын – сергектик, туюм, сезгичтик сыяктуу сапаттарын ачып берүүдө локалдык синтаксемалар Жаабарстын аңчылык мейкиндиги ал үчүн тааныш жана көнүмүш болгону менен, ошол эле учурда кооптуу шарт экенин туюнтат. Бул жагынан тааныш, бирок сак болуучу мейкиндик түзүлүүдө. Бул синтаксемалар ритмдүү структурада колдонулуп, үчөө тең бирдей формада, ритм жана поэтикалык боёк фразалык ыргак менен окурманга жагымдуу угулат. Ошондой эле бул локалдык синтаксемалар Жаабарстын жай, бирок сак кыймылын сүрөттөө менен окуянын темпин ылдамдатпастан, тескерисинче, чыңалууну акырындан жогорулатат. Мындай стилдик ыкма окурман үчүн эмоционалдык даярдык түзүп, Жаабарс сыяктуу күтүү, аңдып туруу абалына тартат. Демек, бул сүйлөмдөгү локалдык синтаксемалар төмөнкүдөй стилдик функцияны аткаруу менен каармандын аңчылыктагы татаал жүрүшүн реалдуу, психологиялык жана символикалык жактан терең сүрөттөп, текст көркөмдүк жана экспрессивдик жактан байып, образдуулукка ээ болууда.

Синтаксема	Функциясы
«Булактын жанынан»	Реалдуу мейкиндикти тактоо, каармандын аңчылык чөйрөсүн көрсөтүү
«Бадалдарды аралап»	Жашырынуу, тынч кыймыл, стратегиялык жүрүш
«Булакты бойлой»	Мейкиндиктеги кыймылдын багыты, пейзаж менен жуурулушуу

Мисалы, «Күзгө жакындап калган мезгил, бул Теңир-Тоонун бийик тоолорундагы эң керемет учур – кардуу бороондор жакында баиталбайт, ашуулар али ачык, бардык илбээсин жай бою эттенип, даамына келип, канаттуулар – али сайрап,

каалагандай сайрандап, ал эми сары ооз балапандар буттарына туруп талынып калган чак. Бул жерде канаттуулар кышка калбайт, келерки жайга чейин бардык куштар кайдадыр учуп кетишет. Катую кыш ызгаарын алар көтөрө алышпайт...».

Реалдуу географиялык мейкиндикти түзгөн локалдык лексемалар жана синтаксемалар

Тилдик бирдик	Түрү	Түз мааниси	Көркөм-стилистикалык кызматы	Мейкиндиктик мааниси
«Теңир-Тоонун бийик тоолорундагы»	Локалдык синтаксема	Окуянын белгилүү бир географиялык аймакта, бийик тоолуу чөйрөдө өтүп жатканын көрсөтөт	Текстти конкреттүү улуттук-географиялык мейкиндикке байлайт, сүрөттөлгөн чөйрөгө реалдуулук жана ишенимдүүлүк берет	Реалдуу, так, көзгө элестүү тоолуу мейкиндикти түзөт
«Теңир-Тоо»	Локалдык лексема (топоним)	Белгилүү географиялык аймактын аталышы	Улуттук колоритти күчөтөт, кыргыз жаратылышынын өзгөчө образын жаратат	Мейкиндикти абстракттуу эмес, конкреттүү жерге байлайт
«бийик тоолор»	Локалдык лексема	Жаратылыштын рельефтик өзгөчөлүгүн билдирет	Чөйрөнүн бийиктик, катаалдык, кеңдик сапаттарын ачат	Вертикалдык жаратылыш мейкиндигин берет
«ашуулар алы ачык»	Локалдык синтаксема	Тоо арасындагы жолдор азырынча жабыла элек экенин билдирет	Мезгилдик өткөөл учурду, жаратылыштын убактылуу ыңгайлуу абалын көрсөтөт	Тоолуу мейкиндиктин кыймылга, өтүүгө байланышкан мүнөзүн ачат
«ашуулар»	Локалдык лексема	Тоодогу өтмөк жолдор	Табигый чөйрөнүн түзүлүшүн тактайт, динамикалуулукту күчөтөт	Мейкиндиктин ички бөлүктөрүн жана байланыштарын көрсөтөт
«Бул жерде канаттуулар кышка калбайт»	Локалдык синтаксема	Канаттуулар ушул аймакта кыштабай турганын көрсөтөт	Жаратылыш мыйзамына баш ийген турмушту чагылдырат	Мейкиндиктин жашоо үчүн катаал шарт экенин билдирет
«келерки жайга чейин бардык куштар кайдадыр учуп кетишет»	Локалдык-маанилик синтаксема	Куштардын бул аймактан убактылуу кетишин билдирет	Мейкиндиктин мезгилдик өзгөрүшүн жана табигый циклди ачат	Бул чөйрөнүн убактылуу жашоо мейкиндиги экенин көрсөтөт

Демек, бул үзүндүдөгү локалдык лексемалар жана синтаксемалар реалдуу географиялык мейкиндикти түзүү менен текстти конкреттүү табигый чөйрөгө байлайт. Ошол эле учурда алар жаратылыштын климаттык, рельефтик жана мезгилдик өзгөчөлүктөрүн ачып, көркөм дүйнөнүн ишенимдүүлүгүн, улуттук өңүтүн жана эстетикалык таасирдүүлүгүн күчөтөт.

Мындай мейкиндик каармандын жашоо контекстин аныктап гана тим болбостон, анын ички табигый маңызын чагылдырган символдук-мазмундук катмарды да жаратат.

«Суу ичүүгө келе жаткан эликтер көрүнбөйбү деп караган Жаабарс, бадалдар менен аскалардын ортосунан темгилдүү далысын байкатпас үчүн жерге жата калып, боортоктоп жылып баратты.

...Керилип басып баратып ал, өзүнүн африкалык тууганы – кабыланга абдан окшош экенин билсечи, жадагалса куйруктары да бирдей узун жана айбардуу. Чынында, кабылан-тууганы кайдагы бир мышыкка окшоп, олжосуна секирүү оңой болушу үчүн талга чыгууга аргасыз, ал эми ак илбирстер болсо олуттуураак – аскаларга, жарларга чыгуу маңдайларына жазылган, анын үстүнө, төрт-беш миңдик бийиктикте Африкадагыдай кубаттуу талдар жок, бул аймактагы токойлор ылдый жакта, өрөөндөрдө өсөт жана ал жактагы бутак-шактарда сүлөөсүндөр эле жашабаса... Кээде, ал токойлуу жайларга илбирстер адашып барып калган учурлар болот, ошондо сүлөөсүндөр аларга сүр көрсөтө ырылдашат, ыркырашат, өздөрүнүн теги бир тукумдаштарын тааныгылары келбегеншиет. Ак илбирстер үчүн башка бийик дүйнө бар – алар үчүн жашоо мейкини болуп асман тиреген тоолор эсептелет жана аларды жел жетпес кайберендер менен жарышта жеткен жерден алышып кармаша да, күч сынаша да кеткен улуу аңчылык күтүүдө».

Берилген үзүндүдө мейкиндик алкак активдүү стил түзүүчү каражат катары иштеп, тексттин образдуулугун, окуянын жүрүшүнүн динамикасын жана философиялык подтекстин уюштурат. Локалдык маанидеги лексема-синтаксемалар бул жерде жөн гана географиялык маалымат берип тим болбостон, эки башка дүйнөнүн – түздүк (Африка, токой) жана бийиктик (асман тиреген тоолор) – каршылыгын түзүп, көркөм идеяны ачууга кызмат кылат. Тексттеги локалдык алкактарды бир нече деңгээлде кароого болот.

Биринчиден, ири мейкиндиктик алкак катары «Африка», «төрт-беш миңдик бийиктик», «асман тиреген тоолор», «өрөөндөр» сыяктуу лексемалар кең географиялык масштабды туюндурат. «Африкадагыдай кубаттуу талдар жок» деген синтаксема контраст түзүп, климаттык жана табигый шарттарды салыштыруу аркылуу мейкиндикти мүнөздөп, ал эми «Төрт-беш миңдик бийиктик» деген так сандык

көрсөткүч мейкиндикти конкреттештирип, реалдуулук эффектин күчөтүп, чоң локалдык аймакты билдирип турат.

Экинчиден, орточо жана майда мейкиндик алкактары «талга чыгууга», «аскаларга, жарларга чыгуу», «токойлуу жайларга», «ылдый жакта», «бутак-шактарда» сыяктуу синтаксемалар аркылуу берилген. Бул жерде кыйыр жөндөмө мүчөлөрү (-га, -да) кыймылдын багытын көрсөтүп, «Талга чыгууга аргасыз», «аскаларга, жарларга чыгуу маңдайларына жазылган» деген конструкциялар кыймылдын вертикалдык багытын (жогору карай умтулуу) билдирет. Вертикалдык мейкиндик тексттин философиялык маңызын ачып: бийиктик – эркиндик, күч, артыкчылык катары көркөм элес тартуулайт.

Үчүнчүдөн, текстте вертикалдык оппозиция айкын байкалат: ылдый ↔ бийик; өрөөн ↔ тоо; тал ↔ аска.

«Бул аймактагы токойлор ылдый жакта, өрөөндөрдө өсөт» деген сүйлөм горизонталдык жана ылдыйкы мейкиндикти көрсөтсө, «асман тиреген тоолор», «төрт-беш миңдик бийиктик» деген лексемалар жогорку, кол жеткис мейкиндикти түзөт. Бул бинардык каршылык кабылан менен ак илбирстин табигый жашоо чөйрөсүнүн айырмасын гана эмес, алардын символдук деңгээлдеги «кадыр-баркын» да салыштырат. Кабылан – даракка чыгууга аргасыз жырткыч; илбирс – аска, жарды мекендеген улуу аңчы.

Төртүнчүдөн, кыймылга байланышкан локалдык синтаксемалар («олжосуна секирүү үчүн талга чыгууга», «аскаларга чыгуу», «токойлуу жайларга адашып барып калган», «жеткен жерден алышып кармаша») тексттин динамикасын күчөтөт. Мейкиндик статикалык эмес, дайыма кыймылдагы, аракеттеги чөйрө катары берилет. Бул стилдик жактан эпикалык дем, пафос жаратат.

Бешинчиден, текстте мейкиндик аркылуу образ түзүү ыкмасы колдонулган. «Ак илбирстер үчүн башка бийик дүйнө бар» деген сүйлөмдө «бийик дүйнө» лексемасы физикалык гана эмес, символдук мааниге ээ.

Бул жерде мейкиндик каармандын табиятына ылайык «тандалган тагдыр» сыяктуу берилет. «Жашоо мейкини болуп асман тиреген тоолор эсептелет» деген синтаксема илбирстин жашоо философиясын мейкиндик аркылуу ачат.

Ошондой эле, «жел жетпес кайберендер менен жарышта» деген конструкция ачык, кең жана динамикалык мейкиндикти элестетет. Бул жерде мейкиндик эркиндик, күч сынашуу жана табигый мыйзамдардын аренасы катары берилген.

Жыйынтыктап айтканда, тексттеги локалдык маанидеги лексема-синтаксемалар:

– чоң жана кичине мейкиндик алкактарын түзөт;

– вертикалдык (бийик ↔ ылдый) оппозиция аркылуу көркөм контраст жаратат;

– кыймыл жана багыт мүчөлөрү аркылуу динамика берет;

– символдук деңгээлде каармандын мүнөзүн ачат;

– тексттин предметтик логикасын жана подтексттик философиясын уюштурат.

Демек, бул үзүндүдө мейкиндик алкагы стил жаратуучу негизги каражат болуп, илбирстин «бийик дүйнөсүн» көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүп көрсөтүүгө кызмат кылат.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, көркөм тексттеги локалдык лексема жана синтаксемалар жөн гана орунду билдирүүчү тилдик каражаттар эмес. Алар чыгарманын көркөм дүйнөсүн түзүп, окуянын өнүгүү чөйрөсүн аныктайт, каармандын ички абалын жана дүйнөтаанымын ачат, тексттин композициялык жана семантикалык бүтүндүгүн камсыз кылат. Локалдык тилдик

бирдиктер аркылуу мейкиндик реалдуу, символдук жана эмоционалдык мааниге ээ болуп, көркөм тексттин стилистикалык таасирдүүлүгүн күчөтөт. Демек, локалдык лексема жана синтаксемалар көркөм тексттин мазмундук тереңдигин жана эстетикалык баалуулугун арттыруучу маанилүү стилистикалык каражат болуп саналат.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Тоолор кулаганда. – Бишкек: Учкун, 2006. – 320-б.
2. Акматов К.К. Теоретические основы понятия «литературно-художественный текст» // Известия вузов Кыргызстана. – 2023. – № 1. – С. 238-240.
3. Асирдинова Т.Ж. Көркөм тексттеги темпоралдык лексема-синтаксемалардын стилистикалык ролу // Вестник ИГУ. – 2025. – № 62. – С. 275-285.
4. Вальваков Р.В. Функционирование колоративов в повести Ч. Т. Айтматова «Пегий пес, бегущий краем моря» // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2022. – № 1 (56). – С. 49-55.
5. Маразыков Т.С. Кыргыз тилиндеги локалдык маанинин туюндурулушу [Текст] / Т.Маразыков. – Бишкек, 1991. – 31-б.
6. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоодогу лингвистикалык каражаттар : III китеп : окуу куралы / Т. С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 166-б.
7. Маразыков Т.С. Тексттин уюшулуш маселелери. – Бишкек, 2014. – 15-б.

Рецензиялаган:

*Токтомаматов А.Д.,
педагогика илимдеринин кандидаты*